

ה. סיפור התקרבותו של רבי דוב בער לבעש"ט: בין 'מעשה עגלה' ל-'מעשה מרכבה'

מבוא

רבי דוב בער, המתנהל באורח חייו כ-'חסיד ישן', פוגש את הבעש"ט, המתגורר בקהילת מזיבוז' בפלך פודוליה בדרום ממלכת פולין. איננו יודעים לתאריך בוודאות את השנה שהם נפגשים בה, שנת תקי"ב (1752),¹¹⁷ תקט"ו (1756) או תקי"ז (1757).¹¹⁸ מהמעט שאנו יודעים הם נפגשים בשנות חייו האחרונות של הבעש"ט, הנודע באזורו כמרפא ומורה, ובזמן מפגשם רבי דוב בער תלמיד חכם מבוגר, בערך בן גילו של הבעש"ט. סיפור המפגש הראשוני ביניהם מבהיר היטב את את נקודת המוצא של רבי דוב בער, את הזיקה בינו ובין רבו הבעש"ט והשינוי בעולמו הפנימי. הוא מתואר בשתי מסורות לפחות, אחת מובאת בספר 'כתר שם טוב' [זלקווא תקנ"ה 1795], והשנייה שציטטנו חלקים ממנה לעיל, מובאת בספר 'שבחי הבעש"ט' [קאפוסט תקע"ה 1815]. הגרסאות שונות בפרטי תהליך ההיכרות ביניהם, ונדון בכל אחת מהן בפני עצמה. המשותף להן הוא תיאורו של רבי דוב בער כחסיד וסגפן, שאינו מרבה בנסיעות, ולכן כבר בתחילת נסיעתו הוא מצטער עליה ומיצר על זמנו. בתחילת הפגישה ביניהם מספר הבעש"ט היגד או סיפור שבמרכזו נמצא דימוי מפתיע של 'סוסים'. במפגש השני ביניהם הבעש"ט מגלה צד נוסף, יכולתו הייחודית ללמוד את פנימיות התורה בצורה חיה, המפתיעה את רבי דוב בער ומותירה אותו כתלמידו.

רמיזה על מפגשם הראשוני אנו מוצאים שנים לאחר מכן בדברי רבי דוב בער לתלמידו רבי שלמה, מגיד מישרים בקהילת לוצק, העורך ומוציא לאור של ספרו 'מגיד דבריו ליעקב'. בהקדמתו לספר מתעד

רבי שלמה שיחה עם רבו רבי דוב בער, במהלכה הוא שואל אותו מדוע הוא איננו מגלה את דרגתו הרוחנית כדוגמת הבעש"ט. רבי דוב בער משיב לו שגם רבו הבעש"ט היה נסתר יחסית למעלתו, מעלה שהוא זיהה מיד בבואו אליו:

ושאלתי אותו: למה אדמו"ו [אדוני מורי ורבי] אינו רוצה לגלות מדרגתו והלא הבעש"ט זלה"ה גילה מדריגתו? והשיב [רבי דוב בער]: שהוא [=הבעש"ט] גם כן לא גילה רק אפס קצהו ומגילוי אליהו לא גילה, רק אפשר קודם מותו.
רק אני השגתי זה ב"ה [ברוך ה'] בבואי אליו ועוד כמה מעשיות.
מגיד דבריו ליעקב [קארעץ תק"מ], הקדמה, מהדורת רבקה ש"ץ, תש"ן.

מנוסח לשונו "בבואי אליו" נראה שכבר במפגשם הראשוני למד רבי דוב בער להכיר בערכו ובמעלתו הרוחנית הייחודית של הבעש"ט. העדות על זכייתו בגילוי אליהו, דרגה שמעט לפני פטירתו הבעש"ט גילה לתלמידיו, שחלקם שהו קודם לכן תקופה ארוכה יחד עמו ואולי לא ידעו על כך, מחזקת את הצגת המפגש הראשוני ביניהם כאירוע מכונן.¹¹⁹ בנוסף לכך ייתכן שנימה של ביקורתיות מקופלת בדברי רבי דוב בער, המתאר פער בינו - תלמיד המגיע בשנותיו האחרונות של הבעש"ט ומסוגל להבין את גדלותו, ובין תלמידים חכמים ומקובלים ששהו שנים ארוכות לצד רבם ועם זאת לא הבינו היטב את ייחודו.¹²⁰ בהקשר לכך אציין שתלמידי הבעש"ט הוותיקים הכירו בערכו של רבי דוב בער, אך עם זאת, לאחר פטירת רבם, מרביתם ובעיקר יושבי בית המדרש במזיבוז' לא ראו בו יורש רוחני מובהק של רבם בהנהגת הציבור, אלא אחד מקרב קבוצת תלמידים רחבה.¹²¹ זיהויו של רבי דוב בער כאחד ממשיכי דרכו המרכזיים של הבעש"ט, מקבל את חותמו על ידי תלמידיו, שעם השנים הפכו להיות מחשובי מורי הדור השלישי, המפיצים את דרכו של רבם כדרך החסידית בקרב הציבור הרחב.

בין 'מעשה עגלה' ל-'מעשה מרכבה'

הנוסח הראשון של סיפור המפגש בין רבי דוב בער לבעש"ט מודפס בספר 'כתר שם טוב' [זלקווא תקנ"ה 1795], המהווה לקט תורות מכתביו של רבי יעקב יוסף מפולנאה וכתבים חסידיים נוספים, מסורות, היגדים וגם סיפורים מעטים. נראה שזהו הנוסח המדויק מבין המסורות המתארות את פרטי ההתרחשות, אבל קשה לדעת זאת בוודאות. מקור הסיפור איננו ידוע והוא מתואר כמסורת שקיבל עורך הספר ישירות מאחד מזקני החסידים, שהיה מתלמידי רבי דוב בער. בפתחה נכתב: "שמעתי מחסיד אחד", בסימומו מעיד המספר על החסיד שמסר לו את הסיפור: "כל זה שמע מפה קדוש מ' דוב בער זלה"ה", היגדים המחזקים את אמינות מסורת זו. מה גם שלסיפור זה ישנן מקבילות נוספות המאשרות את פרטיו.¹²² סיפור המפגש ביניהם מובנה משני חלקים המתעדים שתי פגישות בין הבעש"ט לרבי דוב בער, אחת ביום ואחת בלילה. קריאה ספרותית שלהם יכולה לסייע להבנתם נכונה. הסיפור מצוטט במקוטע לצורך הסברים והערות:

כששמע הרב מ' דב בער זלה"ה מהשם הגדול של הרב הקדוש הבעש"ט וכל העם נוסעים אליו ופועל בתפילתו גדולות ונוראות. והנה הרב מ' דוב בער היה חריף גדול ובקי בכל הש"ס ובכל הפוסקים והיה לו עשר ידות בחכמת הקבלה והיה מתמיה על דבר השמועה מגודל מעלת הבעש"ט ופעם אחת נתיישב בדעתו לנסוע אל הבעש"ט כדי לנסותו וכול' ומחמת שהרב מ' דוב בער היה מתמיד גדול בלימוד, תיכף כשהיה בדרך יום ושתיים לא היה אפשר לו להתמיד בלימודו כמו בביתו, התחיל להתחרט על שנסע.

והנה אחר כך כשבא אל הבעש"ט וסבר שישמע ממנו תורה, והבעש"ט סיפר לו מעשה אחד איך שנסע דרך כמה ימים ולא היה לו עוד לחם ליתן לערל שלו בעל העגלה, ונזדמן גוי עני אחד עם שק לחם וקנה ממנו הלחם כדי לפרנס בעל העגלה שלו ועוד ממעשיות כאלו. ואחר כך ביום השני בא עוד אצל הבעש"ט וסיפר לו איך שבדרך לא היה לו עוד שחת לתת לסוסים ונזדמן לו וכול' והנה כל המעשיות שסיפר הבעש"ט היה בהם חכמה נפלאה למבין

והנה הרב מ' דוב שלא הבין זה על כן בא לבית אכסניא ואמר

למשרת שלו אני הייתי חפץ לנסוע היום תיכף למקומנו אך מפני שהיה חשוך מאוד על כן נלין פה עד שתזרח ותעלה מאור הלבנה אזי ניסע לדרכנו.

כתר שם טוב [זלקווא תקנ"ה], חלק ב' פי' תכ"ד,
קה"ת ניו יורק תשמ"ז, עמ' סב-סג.

רבי דוב בער, כפי שתיארנו לעיל, הוא תלמיד חכם העוסק תמידית בלימודו בתורת הנגלה ובתורת הנסתר, עובד ה' הממוקד בעבודתו הרוחנית המסודרת, נמצא במרבית ימיו סגור בביתו ובלימודו ואינו מרבה בנסיעות ממקום למקום. מבחינתו יציאה מביתו ומבית המדרש שהוא לומד בו, כרוכה בהכרח בפרידה מסדר יומו הקבוע, מלימודו, התמדתו ותפילתו, דבר העולה לו בקושי רב.¹²³ עם זאת ולמרות החששות, רבי דוב בער, השומע על 'בעל שם' שתפילותיו מתקבלות, רוצה לנסוע להיפגש איתו וללמוד מה מביא לכך שתפילותו מתקבלת. בבואו אל הבעש"ט הוא מצפה לשמוע דברי תורה שיצדיקו את טרחתו הרבה, והוא מתאכזב לשמוע סיפורים חסרי משמעות בעיניו על האכלת העגלון והסוסים. רבי דוב בער, המתואר כלמדן גדול, מקובל וצדיק, בודק בטבעיות את גדלות הבעש"ט בעזרת משפטיים, שדרכם יוכל להתפעל ממנו ולהסביר לעצמו מדוע הבעש"ט בעל דרגה רוחנית כה ייחודית עד שתפילותיו מתקבלות. אך הסיפורים שהוא שומע מהבעש"ט תפלים בעיניו, מכיוון שהם עוסקים בעניינים ארציים ולא בעניינים שברומו של עולם. הוא מתאכזב ומצטער על טרחתו הרבה, והוא אף רוצה לצאת משם בהקדם האפשרי בכדי לחזור ללימודו בחדרו בביתו, לעולם המוכר לו. הוא מבקש לצאת בלילה עם זריחת הירח, ביטוי מפתיע המבטא את דחיפות נסיעתו, אלא שהלילה מזמן לו התרחשות אחרת:

והנה בחצות הלילה אז שלח הבעש"ט את משרת שלו לקרוא אותו והלך אצל הבעש"ט ושאל אותו הבעש"ט יכול אתה ללמוד והשיב כן. ואמר לו הבעש"ט וכן שמעתי שאתה יכול ללמוד ושאל אותו הבעש"ט יש לך ידיעה בחכמת הקבלה אמר לו כן ואמר הבעש"ט למשרת שלו קח לי ספר 'עץ החיים' והראה הבעש"ט להרב מ' דוב מאמר אחד אמר לו הרב דוב הנה אקח לעיין ולהתיישב ואחר כך אמר את הפשט במאמר הזה. ואמר לו

הבעש"ט אינך יודע כלום וחזר ועיין בו ואמר לו הפשט הנכון כמו שאמרתי ואם יודע מעלתו פשט אחר יאמר לי ואשמע האמת עם מי. ואמר לו הבעש"ט: עמוד על רגליך! ועמד. והנה במאמר הזה היה כמה שמות של מלאכים ומיד שאמר הבעש"ט זה המאמר נתמלא כל הבית כולו אורה ואש והיה מלהטת סביבותיו וראו בחוש את המלאכים הנזכרים.

ואמר לו הבעש"ט להרב מ' דוב בער אמת שהפשט כמו שאמרת, אבל הלימוד שלך היה בלי נשמה ותיכף ומיד ציווה הרב מ' דוב את המשרת שלו לנסוע הביתה והוא נשאר שם אצל הבעש"ט כתר שם טוב, שם.

בחצות הלילה, לאחר שרבי דוב בער כבר התיישב בעגלה מאוכזב מנסיעתו המיותרת ומתכוונן ליציאה לדרכו, קורא לו הבעש"ט להיכנס אל חדרו. רבי דוב בער יכול היה לסרב לכך, אבל הוא נענה לבקשה ויורד מעגלתו. להפתעת הקורא, בבואו פנימה לחדרו של הבעש"ט מתחלפים התפקידים ביניהם. כעת הבעש"ט בוחן את רבי דוב בער. נוסח דבריו וסגנונו של הבעש"ט בפגישה זו מפתיע למדי. בתחילה שואל הבעש"ט את רבי דוב בער האם הוא יודע ללמוד (!), שאלה מעט מפתיעה מבחינתו של רבי דוב בער, הרי הבעש"ט עצמו כלל לא הוכיח שהוא יודע ללמוד במפגש ביניהם ביום האתמול. לאחר מכן, בנימה היכולה להישמע מעט מזלזלת, הוא אומר, "אכן שמעתי שאתה יודע ללמוד". הבעש"ט אינו מהסס ובוחר את הבנתו של רבי דוב בער בקטע מתוך הספר 'עץ חיים', ספר הקבלה הבסיסי של תורת האר"י, ודוחה את הסברו, ובכך התפקידים מתחלפים. במקום שרבי דוב בער יבחן את הבעש"ט שעל שמעו הוא שמע, הבעש"ט הוא זה הבוחן את ידיעותיו של רבי דוב בער בחכמת הקבלה. חלקו הראשון, היומי, של הסיפור הסתיים באכזבתו של רבי דוב בער מסיפוריו חסרי המשמעות של הבעש"ט. בחלקו השני, בסיפור הלילי, מגיע תורו של הבעש"ט כביכול 'להתאכזב' מהסברו של רבי דוב בער לקטע הנידון בספר 'עץ חיים'. רבי דוב בער נשאל על ידי הבעש"ט, דמות שעד לרגע זה הוא שמע מפיה סיפורים טפלים על סוסים ועגלון, שאלה על קטע בספר 'עץ חיים'. רבי דוב בער מעיין ומסביר, הבעש"ט בתגובתו דוחה את פרשנותו. רבי דוב בער מעט מופתע מפסילת פירושו לקטע בכתבי האר"י ועם זאת הוא מתנהג

בכבוד רב לדחייתו של הבעש"ט. הוא מעיין שוב, בודק את הבנתו, ולבסוף, מכיוון שאיננו מוצא פגם בהסברו, הוא פונה בנימוס ובכבוד ומציע לבעש"ט שפסל את פרשנותו, להציע הסבר אחר ואז יבדקו יחד מהו הפירוש הסביר לקטע הנידון. הבעש"ט אכן ניגש להסביר, ואז מתברר שהסברו של רבי דוב בער היה אמנם נכון טכנית ורהוט, אך היה חסר את מה שיש בידו של הבעש"ט להשלים. כשהספר עובר אל הבעש"ט, הוא עובר מהסבר תיאורטי ומופשט להתרחשות המכילה חיים, הסבר מוחשי, גלוי וממשי: שמות המלאכים הם אינם מונחים תיאורטיים ומופשטים בלבד, בשעת הלימוד הם מקבלים ממשות חיה. הבעש"ט איננו מתווכח עם רבי דוב בער על פרשנותו, הוא מציג בפניו צורת לימוד והשגה שונה מזו המוכרת לו, לימוד החושף את ממשותם של הדברים ואינו מותיר אותם תיאורטיים ומופשטים בלבד.

המפנה בתפיסתו של רבי דוב בער מתרחש לאחר מפגשם השני, במהלכו הוא נוכח לראות את לימודו הייחודי של הבעש"ט. עם זאת התמורה העמוקה בעולמו הרוחני היא הבנתו לאחר מעשה מה התרחש קודם לכן בפגישתם הראשונית שהתאכזב בה. בעצם לולא האכזבה הראשונית של רבי דוב בער, הוא לא היה מסוגל להבין שיש כאן דרך אחרת מזו המוכרת לו. חוסר הבנתו את תוכן סיפורי הבעש"ט הביאה לכך שלאחר הכרתו בגדלותו בפגישה השנייה, הוא מבין שיש משהו משמעותי גם בפגישה הראשונה והוא אינו מבינו. ייתכן שהמסר שבסיפורי הבעש"ט במפגשם הראשוני על האכלת העגלון ועל רעבונם של הסוסים, המתואר כ"חכמה נפלאה למבין", הוא בעצם מעין ביקורת של הבעש"ט על צורת חייו של רבי דוב בער, כ-'חסיד ישן' המרוכז בעצמו ואיננו רואה את ענייני החומריות וחיי היומיום המתרחשים סביבו, הנתפסים בעיניו כהטרדה והפרעה לשאיפתו הבסיסית להיות בחויית עולם הבא. הבעש"ט מזהה את הפער העמוק בין רגישותו בלימוד תורה ובין חוסר יכולתו להיות ער למצוקת העגלון הרעב או לחסרונו של הסוס הנמצא לידו. הוא משקף לרבי דוב בער את הזיקה בין היכולת ללמוד את תורת הקבלה 'מעשה מרכבה' בדרך הנותנת לטקסט חיים וממשות, ובין היכולת לחוש את חסרון הזולת, להיות ער לרעבון העגלון או הסוסים.

הבעש"ט מסוגל להימצא בעולם התחתון כהווייתו ואינו מטשטש את חומריותו ומגבלותיו, ובאותה מידה הוא נוכח גם במקבילו - העולם העליון, ואילו רבי דוב בער חותר להיות בן בית בעולם העליון ואיננו מוכן לתת ערך ומשמעות של ממש לנעשה סביבו בעולמו החומרי. במפגשם מבהיר הבעש"ט לרבי דוב בער, שישנה זיקה בין היכולת לראות מלאכים לראיית העגלון, מוכר הלחם הנוכרי ואפילו הסוסים.¹²⁴

אם נתבונן בחלקו השני של הסיפור, נמצא שהדרך שנוהג רבי דוב בער בבעש"ט במפגשם הלילי הלימודי, מפתיעה ומעוררת הערכה רבה לאישיותו המוסרית ולהתנהלותו המופתית. לאחר אכזבתו מפגישתם ביום, במהלכה הוא שמע סיפורים סתמיים על סוסים ועגלונים, היה צפוי שרבי דוב בער יאבד את סבלנותו, יעמיד את הבעש"ט במקומו ויצא לדרכו לביתו. במקום זאת, הוא מתנהג כלפיו ביראת כבוד ובזהירות רבה וממשיך לנסות ללמוד מפיו ולהבין מהו ייחודו. בתחילה הוא מוכן לחזור ולהיכנס לביתו של הבעש"ט לאחר ששמשו הזמינו להגיע בשנית לחדרו. לאחר מכן הוא מוכן לעמוד בבחינה בפני הבעש"ט, הבודק את ידיעותיו ואף דוחה את הסברו, אף על פי שבמפגשם הקודם לא הצליח להרשים את רבי דוב בער בעולמו הרוחני ובידיעותיו. גם לאחר דחיית הסברו מתנסח רבי דוב בער בלשון מכבדת ואומר "ואם יודע מעלתו פשט אחר יאמר לי ואשמע האמת". הוא אינו מוותר על פירושו, אבל מציע לבעש"ט תחילה להסביר את הפירושים ולאחר מכן לדון על טיבם. יכולתו של רבי דוב בער להתנהל בצורה כה מופתית בשעת לימוד תורה מדגישה את הפער בין רגישותו וסבלנותו בשעת הלימוד, לחוסר יכולתו לשים לב למצוקת העגלון ולרעב הסוסים. העובדה שבבית המדרש רבי דוב בער רגיש לנעשה סביבו, משמעותה שכאשר הוא יהיה מסוגל להעריך מגע עם הזולת והארציות, הוא ידע להעתיק את רגישותו מבית המדרש גם ליחסו כלפי הסובב אותו.

במפגשו הראשוני עם רבי דוב בער הבעש"ט משתמש במכוון בסיפורי חולין ככדי לחולל תמורה בעולמו הרוחני של רבי דוב בער. בחירה זו מעניינת והיא בעלת מסר גם מצד עצמה, בנוסף להיותה

כלי מתודי יעיל. אחד הביטויים של תפיסת הדיבור בתורת הבעש"ט (בה נרחיב בפרק י"ב) הוא הצגת תפקידו של הצדיק לספר סיפורים העוסקים בענייני חולין ולמצוא בהם משמעות וטעם. דוגמה לכך ניתן לראות בספרו של רבי יעקב יוסף מפולנאה הכותב:¹²⁵

כי ראש הדור יוכל להעלות כל הדיבורים והסיפורים של אנשי דורו לקשר הגשמי ברוחני.

בן פורת יוסף, פרשת בראשית, עמ' טז.

סיפורי מעשיות סתמיים מהווים נתיב לתיקון ולא רק דברי תורה או הארות רוחניות, ובמפתיע 'ראש הדור' מסוגל בעזרת שימוש בסיפורי חולין לחשוף ולגלות עבור המקשיבים לדבריו את ההיגדים הפנימיים היכולים לסייע להם בעבודתם. כך עולה בתיאורו הבא של רבי משה חיים אפרים, נכדו של הבעש"ט, הכותב זאת מפורשות על זקנו:

...וכשיש צדיקים בעולם אזי על ידי מה שמדברים האותיות הן בתורה ותפילה בדחילו ורחימו או בדברי גשמיות או בסיפורי מעשיות כידוע מן א"ז זלה"ה [אדוני אבי זקני זיכרונו לחיי העולם הבא] שיש אנשים שצריך להעלותן בסיפורים ולא כל אדם זוכה לזה כי לא כל הרוצה ליטול את השם יטול...

דגל מחנה אפרים, פרשת תשא, עמ' מ.¹²⁶

היגדו של הבעש"ט, לפיו יש אנשים שהדרך לגעת בהם מבחינה רוחנית איננה נעשית על ידי דברי תורה, אלא מכוח שיחות חולין סתמיות, סיפורים ואגדות, נראה מכוון להדרכת אנשים פשוטים, שאינם מסוגלים לשמוע רעיונות רוחניים מורכבים. גישה זו מצויה כבר בעולמם של חז"ל בספרות האגדה, הרוויה במעשיות וסיפורים שנועדו לסבר את אוזן המקשיבים ולעורר את תשומת לבם, והיא בוודאי מאפיינת את ספריהם של דרשנים בני תקופתו, שהרבו בסיפורים ומשלים עממים בכדי לגעת בלב מאזיניהם. אבל ייתכן שכוונת הבעש"ט, ובכך בא לידי ביטוי החידוש בדבריו ובסיפור החסידי בכלל, היא שסיפורי מעשיות אינם כלי יעיל בכדי לגעת בהמון העם בלבד, אלא נועדו גם עבור תיקון עולמם הרוחני של תלמידי חכמים, דמויות רבניות וקבליות. הבעש"ט, המתנהל כ'מספר

סיפורים', תפקיד המוכר מתרבויות שונות, מנסה לחולל שינוי בקרב שומעיו על ידי הצגת תמונה אחרת בעזרת סיפור או משל. אם ינסה לשוחח בשפת שומעיו, תלמידי חכמים ו'חסידים ישנים', בדברי תורה, פלפול והיגדים למדנים, הוא אולי יכשיר את מקומו ומעמדו הרבני בעיניהם, אולם שינוי בתפיסתם יכול להתאפשר בעזרת שיח אחר, החורג מעולמם המוכר. סיפורי מעשיות העוסקים בחיים האנושיים הפשוטים, מהווים כלי להציג בפניהם דקויות ורגישויות המצויות בעולם האנושי החומרי, שאינו מוערך על ידיהם דיו, ואילו דיבור ישיר על רעיונות אלו מהווה תוכחה וביקורתיות המופנות במכוון לזולת, ולכן הוא אינו משכנע. לימים מלמד זאת רבי דוב בער את תלמידיו, כמובא בספרו של רבי לוי יצחק מברדיטשוב:

ומשם אדוני מורי ורבי מוהר"ר דוב בער זצ"ל שמעתי על זה הפירוש כי אדם אשר הוא מדבר דברים אפילו עם בני אדם וחושב מחשבות קדושות בתוך הדיבורים על ידי זה מעלה הניצוצות וזהו הוא השמחה לפניו יתברך מן העליות ניצוצות. קדושת לוי [סלאוויטא תקנ"ח].
פרשת חיי שרה, י-ם תשכ"ו, עמ' יד.

סיפורי מפגשו הראשוני של הבעש"ט עם רבי יעקב יוסף מפולנאה

דוגמה נוספת לשימוש בסיפור ככלי לשינוי תודעה של רב ו'חסיד ישן' ניתן לראות במסורות על המפגש הראשוני בין הבעש"ט לתלמידו רבי יעקב יוסף מפולנאה. רבי יעקב יוסף, אף הוא תלמיד חכם מופלג ו'חסיד ישן', היה לימים אחד מחשובי תלמידי הבעש"ט ומי שבזכות ספריו נשתמרה מרבית תורת רבו הבעש"ט שהגיעה לידינו.¹²⁷ ההשוואה בינו ובין רבי דוב בער חשובה מאוד בכדי לחדד את השוני בין תורת הרב - הבעש"ט ובין יצירת התלמיד - רבי דוב בער. נעסוק בכך בכמה הזדמנויות בספר (בעיקר בפרקים י"ב וט"ו). לעת עתה אצטט את סיפורי המפגש הראשוני בינו ובין הבעש"ט, תיאורים דומים ושונים כאחד מסיפור מפגשו הראשוני של רבי דוב בער עם הבעש"ט - ולכן חשיבות ההשוואה ביניהם רבה. המכנה המשותף הוא החלק הראשון, דהיינו תיאורו של הבעש"ט המספר

סיפורי חולין, המביאים לשינוי בתודעת שומעו. השוני המהותי הוא שבסיפורי התקרבותו של רבי יעקב יוסף אין שני חלקים, חלק ראשון של סיפורי חולין וחלק שני שמתרחש בו לימוד תורה משותף. תהליך החניכה של רבי יעקב יוסף מתרחש רק על ידי סיפורי חולין, ודי בהם בכדי לשנות את עמדתו ולהעבירו מ'חסיד ישן' למי שהולך בדרכו של הבעש"ט, ואילו רבי דוב בער נזקק גם לשלב שני של למידת תורה פנימית משותפת בכדי לעכל את משמעות סיפורי החולין ששמע במפגשם הראשוני.

כעת נביא את סיפורו של רבי יעקב יוסף המכונה 'התולדות' על שם ספרו הראשון 'תולדות יעקב יוסף'. הספר כמובן טרם הודפס בימי מפגשו עם רבו הבעש"ט, אך לימים הפך להיות כינויו של מחברו, ולכן גם בסיפור פגישתם הראשונית משתמש המספר בכינויו המאוחר:

פעם אחת בא הבעש"ט, לעיר שאריגראד, שהיה אז התולדות רב שם [רבי יעקב יוסף], בימי הקיץ בבוקר השכם בעת שהוליכו הבהמות למרעה. ויעמוד שם עם העגלה שלו ברחוב העיר, ויקרא לאיש אחד, שהיה מוליך בהמתו למרעה, ויספר לו איזה מעשה.

וכאשר עבר דרך שם עוד איש אחד, הטה אזנו לשמוע מה שמספר וישר בעיניו המעשה. ואחר כך בא אליו עוד איש אחד, וכן עוד ועוד כמה אנשים, עד שהמשיך הבעש"ט בסיפורי מעשיות שלו את כל בני העיר שבאו כולם ועמדו שם אצלו...

וביום זה בא הרה"ק התולדות [רבי יעקב יוסף] לבית הכנסת וראה כי היא עדיין סגורה וידוע שהיה קפדן מטבעו, ויחר לו מאד על זה שהבעש"ט סיבב אז שילך מאיתו השמש [השמש הלך גם הוא לשמוע את הסיפורים]. וילך השמש לפתוח הבית כנסת [באיחור רב] וכאשר ראה אותו הרה"ק תולדות הקפיד עליו מאוד וישאל אותו מה זה ומדוע לא באו האנשים... ויספר לו השמש כי איש אחד אורח עומד ברחוב העיר ומספר מעשיות וכל בני העיר עומדים אצלו. ויחר מאוד להרה"ק תולדות על דבר זה, אמנם לא הועיל לו כלום והוכרח להתפלל יחידות. ואחר התפילה ציווה על השמש שיביא אליו את האורח המספר מעשיות, ויכו אותו עבור שביטל הקהל מלהתפלל בציבור.

והבעש"ט גמר והפסיק מלספר מעשיות וילך לאיזה אכסניא וילך השמש ויבקש אותו... וילך הבעש"ט תיכף להרה"ק תולדות. ובבוא אליו, אמר לו [רבי יעקב יוסף] בהקפדה גדולה ובלשון 'אתה', אתה הוא שבטלת הקהל מתפילה בציבור. אמר לו [הבעש"ט] רבי, אני הוא! וקרא אותו הבעש"ט רבי, ואמר לו: אבקש מכם שלא תקפידו עלי ואספרה לכם איזה מעשה. אמר לו: ספר. ויספר לו הבעש"ט איזה מעשה ונתפעל מאוד מהמעשה עד שנחה דעתו ולא הקפיד עליו עוד, וגם התחיל לדבר להבעש"ט מעט בלשון כבוד... אחר כך אמר לו הבעש"ט אם תרצו אספר לכם עוד איזה מעשה? אמר לו ספרו. ויספר לו הבעש"ט עוד איזה מעשה ונתפעל עוד יותר מהקודם עד שהתחיל לאמר לבעש"ט רבי... וכשגמר המעשה השלישית אמר לו הרה"ק התולדות להבעש"ט עתה יכול אני לישיב כי אתם הוא הבעש"ט והנני מוכן לנסוע עמכם...

סיפורי חסידות צ'רנוביל [זיטאמיר תקס"ג].

מהדורת גדליה נגאל, כרמל י-ם תשנ"ד, עמ' 44-46.

לפנות בוקר הבעש"ט מגיע למקום מושבו של רבי יעקב יוסף ופוגש את אנשי העיירה היוצאים בשעה מוקדמת לעמלם בשדות ובמרעה. התנהלותו שונה לחלוטין מזו הצפויה מדרשן, מוכיח או 'מגיד מישרים' קלאסי, הדורש בבית המדרש בדרך כלל בין מנחה לערבית לאחר קבלת רשות מהמרא דאתרא - רב הקהילה. במקום לפנות אל הרב ולבקש את רשותו לדרוש בבית הכנסת המקומי, הבעש"ט פועל מחוץ למסגרת הפורמלית ובשעה לא רגילה, משוחח עם הציבור ברחובות העיירה ותוכן דבריו הם סיפורי חולין. הציבור המרותק לסיפוריו, אינו מגיע לבית הכנסת, ותפילת הציבור באותו יום מתבטלת. רבי יעקב יוסף, רבה של העיר, מגיב לכך בחריפות רבה ורוצה להעניש את מספר הסיפורים האלמוני על פגיעה בחיים הדתיים של קהילתו. במפגש הבעש"ט מבקש תחילה לספר לו סיפור, בעקבותיו משתנה יחסו הביקורתי של רבי יעקב יוסף, ולאחר הסיפור השלישי הוא כבר הופך להיות תלמידו ומבין שערך הסיפורים אינו פחות מזה של התפילה. דומה שסיפור זה מהווה דוגמה יפה לכך, שהשימוש בסיפורת אינו כלי לעניין את המון העם בלבד, אלא נועד לחולל שינוי בעולמם של רבנים צדיקים ובעלי דרגה. הנה רבי יעקב יוסף עצמו עובר תמורה בעולמו הרוחני

בעקבות הקשבתו לסיפורי החולין של הבעש"ט. מבחינה ספרותית בולט בסיפור זה היעדר הסיפורים שסיפר הבעש"ט לרבי יעקב יוסף ובעקבותם התחולל השינוי בתפיסתו. הדגש מושם על עצם הסיפור ולא על תוכנו, ולכן אולי תכני הסיפורים עמומים. נקודת המוצא היא שסיפור חולין מהווה כלי להעברת מסר עבור תלמידי חכמים, המורגלים בשמיעת דברי תורה. דווקא בזכות שונותם, הסיפורים יכולים לעורר לחשיבה מחדש, בדומה לתיאורי רבי נחמן מברסלב שסיפוריו נועדו לעורר מהשינה.

תיאור שונה של הפגישה הראשונית ביניהם מובא בשמו של רבי דוד משה מצורטקוב, המוסיף לנו נופך לתוכן הסיפור שמספר הבעש"ט לרבי יעקב יוסף:¹²⁸

הרב הגאון הק' מפולנאה... תחילה לא האמין כלל בהבעש"ט הק' אדרבא היה מתנגד גדול.. פעם אחת אירע שנגיד א' נכבד משם עשה נישואין לבתו והיה מקורב אצל הבעש"ט הק'. ביקש את רבו הבעש"ט לטרוח ולבוא על חתונת בתו... הנגיד הזה אהב גם את הרב מפולנאה הלך להרב והפציר בו שעל כל פנים ילך פעם אחת לביתו לקבל שלום מרבו הבעש"ט... ובעת קבלת השלום הסב הרב את פניו שלא להסתכל הרבה בצורת הבעש"ט הק'. הבעש"ט סיפר להרב מעשה בזה הלשון: פולנאה רב, הערט מית הויס איך בין אמאל גיפארין אין וויג מיט ג' סוסים [רבה של פולנאה, הקשב לי, פעם אחת נסעתי על הדרך עם ג' סוסים] א' היה גאנדיא א' היה קארא א' היה קאשטין [אחד היה חום, אחד היה אדום, אחד היה שחור], האבין זיי ניט גיקענט מאהיטין איז מיר אקעגין גיקימן א' גוי אין האט מיר גיזאגט א רפואה, האב איך גיטוהין די רפואה האבן זיי אנגיהויבין צי מאהיטין [ולא יכלו הסוסים לרוץ בכוח. עד שבא לנגדי איזה גוי וגילה לי רפואתם. ועשיתי כעצתו לעשות להם רפואה עד שיכלו לרוץ בכוח] ותיכף אחר כך סיפר הבעש"ט הק' עוד הפעם מעשה זו להרב, בהרמת קול יותר מבראשונה, אחר כך תיכף הרים הבעש"ט הק' קולו יותר וסיפר לו מעשה זו פעם שלישית. ואחר שסיים אמר לו בזה הלשון: פולנאה רב הערט איר [רבה של פולנאה, השומעים אתם], השיב לו הרב יא רבי, איך הער [כן רבי, שומע אני].

¹²⁹ האוצר מסיפורי צדיקים [וארשה תרצ"ז], סיפור ז', עמ' ט.

סיפור מיוחד זה מתאר כיצד רבי יעקב יוסף עובר תמורה רוחנית בעקבות סיפורו של הבעש"ט על נושא חולין הנראה כסתמי ושולי: שלושה סוסים שהיו בידו נתקעו, ובעצת גוי כפרי הצליח הבעש"ט לשחררם ממקומם התקוע. מרבית הסיפור בשפת האידיש, למעט המונחים המתארים את הסוסים, שהם שמות של צבעים בשפה האוקראינית: גאנדיא - гнедая (באיות אנגלי: gnedaya) סוסים, שצבע גופם הוא חום אדמדם; קארא - каракoвая (באיות אנגלי: karakovaya) צבע חום כהה כמעט שחור; קאשטין - каштанoвая (באיות אנגלי: kashtanovaya) צבע חום בהיר.¹³⁰ דומה שיש בסיפור זה רמז להרפיה ככלי להשתחרר מחומריות יתר וממצבי כעס ונוקשות. הנכונות להרפות מחוללת תיקון במתכונת נכונה ואפשרית.

עיון במסורת זו מחדד את דברינו על השוני המהותי בין סיפורי התקרבותו של רבי יעקב יוסף לבעש"ט ובין סיפורו של רבי דוב בער. הבעש"ט מצליח להעביר את רבי יעקב יוסף מעולמו כ'חסיד ישן' לדרכו של הבעש"ט בעזרת סיפורי חולין, ובפרט בסיפור על הסוסים ועל הגוי שעסק ברפואתם. בעקבות הסיפורים מתחולל השינוי ביחסו לחומריות, לעומת רבי דוב בער, אצלו אין די בסיפורי החולין בכדי לחולל תמורה בתפיסתו ונוסף שלב של לימוד פנימיות התורה. ייתכן שפער מרתק זה מבטא את השוני בין שני תלמידי הבעש"ט, בין רבי יעקב יוסף לרבי דוב בער. מבחינתו של רבי יעקב יוסף התמורה החסידית היא היכולת לראות את המעמדות הנמוכים וענייני החומר מזווית שונה, המוקירה בערכם ורואה את הממד החיובי הטמון בהם. מבחינה זו די בסיפורי חולין בכדי לעורר את רגישותו לקיומם, ואילו בגישתו של רבי דוב בער התמונה מעט מורכבת יותר, התמורה איננה מתן ערך לממד החומרי בלבד אלא שינוי בתפיסת התיקון, כפי שנרחיב בכך בהמשך (ראו פרקים ט', י"ב).

המפגש בין רבי דוב בער לר' שמואל חסיד מחותנו של הבעש"ט

מפגשם של הבעש"ט ורבי דוב בער היה מכונן ואחד הביטויים לכך הוא שימושו החוזר של רבי דוב בער במתודה דומה לזו של

רבו. אחת הדוגמאות לכך היא תיאור המפגש בין רבי דוב בער לר' שמואל חסיד מפינסק, מחותנו של הבעש"ט, המתנגד לדרך החסידית החדשה. ר' שמואל חסיד היה למחותן של הבעש"ט, לאחר שבתו ביילא נישאה לבנו של הבעש"ט, רבי צבי הירש, שהתאלמן מאשתו הראשונה בשנת תקכ"ג [1763]. החותן החדש לא הכיר את חותנו הבעש"ט שנפטר קודם לכן, וככול הנראה התייחס בביקורתיות לדרכי החסידים החדשים. רבי דוב בער רצה לשנות את יחסו הביקורתי, והסיפור הבא מתאר כיצד הוא מנסה לעשות זאת במתכונת דומה לזו שעשה הבעש"ט עמו שנים קודם לכן.¹³¹ סיפור החניכה מורכב משני חלקים המשלימים זה את זה: בחלק הראשון נמצא בשנית את דימויי הסוסים, והחלק שני מתאר לימוד תורה משמעותי. מכך ששני החלקים מצויים בסיפור זה, ניתן לראות שרבי דוב בער פועל במתכונת דומה למה שעשה עמו רבו בשעת מפגשו שלו עם ר' שמואל חסיד. השוני המרכזי בין הסיפורים הוא בתוצאה; הבעש"ט מחולל תמורה עמוקה בעולמו של רבי דוב בער ומשאירו אצלו כתלמיד, ואילו רבי דוב בער איננו משנה את ר' שמואל חסיד ומעודדו להמשיך בדרכו כ'חסיד ישן'. מפאת אריכות הסיפור אתמצת את חלקו הראשון, המתאר כיצד ר' שמואל חסיד, העוסק בביתו בלימוד תורה וקבלה, חס על זמנו וממעט בנסיעות ובמפגשים עם ענייני העולם הארצי. המפגש בינו לרבי דוב בער איננו מתרחש מיוזמתו אלא כתוצאה מתחבולה מחוכמת של אחד ממכיריו, שהיה מתלמידי רבי דוב בער ושמו ר' מגלי. ר' מגלי נענה לבקשת רבו רבי דוב בער והוא מנסה בעורמה להביא את ר' שמואל לביקור אצל רבו במזריץ'. הוא מנצל את תמימותו וצדיקותו של ר' שמואל ומבקש להיוועץ איתו. הוא מעלה אותו על מרכבתו על מנת לשוחח עמו בפרטיות ודואג שמרכבתו תצא לדרכה לכיוון מזריץ'. לאחר שהם נוסעים כברת דרך, ר' שמואל חסיד מבין שמארחו מטעה אותו, אבל בשל פרישותו הוא אינו יודע כיצד להסתדר לבד ובלית ברירה הוא ממשיך למזריץ' אל רבי דוב בער:

ויהי כבואם אל הקודש פנימה ויתן להם המגיד שלום. וישאל על שמו ויאמר כי שמו שמואל. וישאל לו על שם אמו. והשיב שמה שרה. ויבקש הרב המגיד אותו שישבות אצלו שבת ויהיה מאוכלי שולחננו. והנה בליל שבת קודש כאשר ישבו כל החבריה אל

השולחן, וישב ר' שמואל בקצה השולחן למטה. ובתוך האכילה הטה ר' שמואל אזנו לשמוע מה מדבר הרב המגיד, כי דימה בנפשו אשר בוודאי מדבר דברי תורה. אך כאשר הטה אזנו שמע כי הרב אמר להמקורבים היושבים בצדו, איך שאצל זה האדון נמצא סוס לבן טוב ובריא ואצל זה האציל סוס אדום, חזק ויפה. וכיוצא דברים כאלה שח בתוך הסעודה, עד שציווה ליתן 'מים אחרונים'. ויחרה אף ר' שמואל החסיד הלא משנה מפורשת [אבות ג. ג.] "שלושה שאכלו על שולחן אחד ואין ביניהם דברי תורה כאילו אכלו מזבחי מתים" והתחיל לאמור תורה ואמר פלפול גדול. והנה כאשר התחיל לדבר הפלפול רצו החבריא להשתיקו, כי אין זה מדרך ארץ לומר תורה בעת שהרבי יושב על השולחן. אך הרב המגיד רמז להחבריא שיניחו אותו לאמר כל הפלפול, וכאשר כילה ר' שמואל לאמור את הפלפול שלו ברכו ברכת המזון. והלכו ר' מגלי ור' שמואל לבית האכסניא שלהם. אז התחיל ר' שמואל להתקוטט עם ר' מגלי מה רצה ממנו כי הונה אותו והביאו אותו הנה אל מקום אשר אין תורה? והחריש ר' מגלי ולא ענה אותו.

והנה למחרת בצפרא דשבתא [שבת בבוקר] כאשר ישבו על השולחן דימה ר' שמואל אשר היום ישמע דברי תורה אך גם בסעודה השנית שח הרב המגיד דברים כאלה מסוסים ומרכבות משך כל זמן הסעודה, עד שציווה להביא 'מים אחרונים'. אז התחיל ר' שמואל עוד הפעם לדבר דברי תורה בפלפול גדול כי היה למדן מופלג. ואחרי זה ברכו ברכת המזון והלכו לבית אכסניא שלהם ושוב צעק ר' שמואל ורגז על ר' מגלי. אך ר' מגלי החריש ולא ענה לו.

ובעת סעודה השלישית אז דימה ר' שמואל כי בוודאי עתה עת רעוא דרעוא ישמע דברי תורה מפי הרב המגיד, אך גם בסעודה השלישית נהג עצמו הרב המגיד כמו בשני הסעודות הראשונות. וגם כן כאשר ראה שכלתה הסעודה והביאו 'מים אחרונים' התחיל ר' שמואל לאמור פלפול כדרכו, ואחר כך ברכו ברכת המזון ויתפללו תפילת ערבית ועשו 'הבדלה'.

מאורות הגדולים [בילגוריא תרע"א], מהדורת גדליה נגאל, כרמל י-ם, תשנ"ז, עמ' 32-33.

ר' שמואל חסיד מגיע אל רבי דוב בער המקבלו ושואלו לשמו ולשם אמו, נוהג רווח אצל רבי דוב בער ביחסו למבקרו, והוא מזמינו

להיות אורחו בסעודות השבת (ראו על כך בחלק השלישי בפרק ט"ו). התיאור מזכיר במידה רבה את התנהלותו של הבעש"ט שנים קודם לכן עם רבי דוב בער המגיע להכירו, וכן את סיפור המפגש עם רבי יעקב יוסף מפולנאה שהובא לעיל. ייתכן שהשיחה על הסוסים נועדה לרמוז לאורח על הערך הטמון גם בעניינים ארציים וחומריים, כניסוחו של רבי דוב בער: "לא בגבורת הסוס יחפץ סוס הוא רמז למדרגות תחתונות" (ליקוטים יקרים, עמ' יח).¹³² ר' שמואל חסיד מתקשה להבין זאת, הוא איננו מתאפק או מכבד את מנהג בעל הבית, אלא נוטל לעצמו את רשות הדיבור ודורש בדברי תורה, כשמבחינתו עצם אמירתם יוצקת תוכן ראוי ובעל משמעות לסעודה ובכך הוא מצילה מלהיות 'זבחי מתים', כלשון המשנה. התרחשות זו חוזרת על עצמה גם בסעודה השנייה ולאחר מכן גם בסעודה השלישית, 'רעוא דרעוין', הזמן המיועד בדרך כלל לעיסוק בנושאים הרוחניים הגבוהים.

התנהלותו של רבי דוב בער בשבת הזאת איננה שגרתית ומהווה מאורע חריג. ניתן ללמוד זאת מדרשתו הבאה המדגימה את חשיבות דברי התורה בסעודת שבת:

המצווה הוא אבר מהשכינה וכשעושה העושה אותה בשכל גדול הוא מעלה אותה לדרגה גדולה וגבוהה וכשמדבר דברי תורה בשולחן, הדבר תורה הם נשמה לאותו המצוה הגשמיות של השולחן וידבר הרבה דברי תורה בערב שבת.
אור האמת, עמ' לט/ מגיד דבריו ליעקב, פי' ל"א, עמ' 50.

חשיבותם של דברי תורה בשעת הסעודה היא מצד היותם הדרך להגביה את הסעודה מעיסוק בחומרי בלבד להתרחשות בעלת משמעות רוחנית.¹³³ רבי דוב בער מבהיר זאת בדרשה נוספת בעזרת משל מחוכם של הבעש"ט "מפני מה התירו באמת לספר סיפורים בשבת" ולא חייבו חז"ל לעסוק בשבת רק בדברי תורה ותפילה. התשובה לכך היא ששבת מהווה יום מנוחה, ולכן כל אחד רשאי לבחור כרצונו את תענוגיו ומנוחתו, ואם דרגתו נמוכה, הוא רשאי לעסוק בדברי חולין השייכים אליו. המשל מתאר אדם סכל, ששמע שהמלך נותן לכל אדם את מבוקשו, ובמקום לבקש רפואה לצרעתו,

ביקש זבל קר בכדי לקרר את מקום כאבו. הנמשל הוא אדם העוסק בזוטות ביום השבת, במקום בעבודתו הרוחנית.¹³⁴ דומה שהמניע של רבי דוב בער לשנות מהרגליו ובמקום לשוחח בדברי תורה לדון בענייני סוסים, מכון. אולי הוא נובע מזיכרונו כיצד הבעש"ט רבו, בשעת בואו אליו לראשונה כ'חסיד ישן' וסגפן, עסק בזוטות וסיפר לו סיפורי סוסים ועגלונים. יכולתו של הבעש"ט לרדת ממדרגתו ולעסוק בסיפורים סתמיים בכדי לסייע לו, מחייבת גם אותו ביחסו לזולתו. ביטוי לתודעה זו ניתן לראות בדרשתו של רבי דוב בער, שבמהלכה הוא מבהיר סוגיה תלמודית, המתארת שיחה בין גוי המבקש בתחילה משמאי ולאחר מכן מהלל הזקן להתגיר, בתנאי שהוא ילמד את כל התורה על רגל אחת. שמאי דוחה אותו, ואילו הלל מקבל אותו:

וזהו 'גיירני על מנת שאלמוד על רגל אחת' רוצה לומר שאהיה תמיד במדריגה טובה ואמר לו 'מה דלך סני לחברך לא תעביד' [מה ששנוא עליך אל תעשה לחברך]. רמז לו כשהיית אתה במדריגה רעה והוצרך אדם טוב ליפול כדי שיעלה אותך, לכך צריך גם אתה ליפול...

מגיד דבריו ליעקב, פי' מ"א תש"ן, עמ' 62-63.

רבי דוב בער רומז על מידה של הדדיות בתהליכי למידה. כפי שכל אחד היה צריך בתחילה מורה שירד מדרגתו בכדי שיוכל להעלותו, כך עליו לרדת למען מבקריו לאחר שהגיע לדרגה רוחנית גבוהה. שימושו המכוון של רבי דוב בער במתודה הקרובה לזו של רבו, מבטאת את נכונותו לרדת מעולמו הגבוה ולעסוק בזוטות, בדומה לנעשה עמו בעת הגעתו אל רבו הבעש"ט, אז טרח רבו ועסק בנושאים שוליים בכדי לאפשר לו תמורה בעולמו הרוחני המסוגר. כמו רבו, כך הוא עצמו, בהיותו כבר מורה לתלמידיו, עושה זאת לר' שמואל חסיד המגיע אליו.

המשך הסיפור מתרחש בצאת השבת. ר' שמואל, בשל תסכולו ואכזבתו מביקורו המיותר אצל רבי דוב בער, רוצה לצאת מיד לדרך. הוא ציפה לפגוש דמות תורנית ראויה ולשמוע דברי תורה ייחודיים, והנה סיפורים שוליים ומאכזבים על סוגי סוסים וצבעם. הוא דוחק

בר' מגלי לשוב חזרה לביתם ללא שהות. ר' מגלי, בעל העגלה - כמנהג תלמידי המגיד, מסרב לכך והוא איננו מוכן לצאת לביתו ללא קבלת ברכת הדרך מרבו. תשובתו מביאה את ר' שמואל להתפרצות כעס, מדוע יש לבקש ברכת הדרך מרבי המספר סיפורי סוסים? ההמשך הולך ונהיה קשה יותר, במיוחד כשהוא שומע את רבי דוב בער קורא לו בשמו הפרטי מחדרו ותוהה מדוע הוא איננו יכול להמתין ליום המחרת. בלית ברירה ר' שמואל חוזר לאכסניה. בבוקר הוא משכים קום ורוצה ללכת לקבל ברכת הדרך, ואז להפתעתו נאמר לו שהרבי עוד ישן במיטתו כנראה ועליו להתעכב עוד. ר' שמואל כבר מגיע אל קצה יכולתו להכיל את הנעשה בביתו של רבי דוב בער. תגובתו לכל המתרחש קשה, הוא כועס ומאשים את ר' מגלי ורוצה לחזור לביתו. ר' מגלי נבוך למדי, הוא אינו מבין מדוע רבו מתנהל בצורה כה נוקשה עם ר' שמואל, והרי הוא ביקש ממנו קודם לכן להביאו. הוא מזהה שר' שמואל נמתח עד קצה גבול יכולתו, וכעסו וזעמו כבר ממשיים, ולפיכך הוא מנסה לתווך ומבקש מרבו לשחררם לדרכם:

ויאמר המשמש להרב המגיד את דברי ר' מגלי והרשה להמשמש להניח את ר' מגלי ור' שמואל לבוא לפניו. והנה בתוך כך שכחה חמת ר' שמואל, כי דימה בנפשו אשר אולי בעת הפרידה ישמע דברי תורה מהרב. וכאשר בא אל הקודש פנימה הושיט לו הרב המגיד את ידו ואמר לו נסע לשלום! אז קדחה כאש חמת ר' שמואל ורץ לקראת הפתח.

רבי דוב בער מסכים להכניסו לחדרו, והנה מגיע רגע פרידתם, רגע שאולי יוכל לתקן את רושם המפגש הראשוני ביניהם. הם נכנסים לחדרו של רבי דוב בער, וכאן ר' שמואל, שהמתין יום שלם לפרידה זו, נרגע מעט ומלא ציפיה שרגע הפרידה שנדחה ונדחה יהיה משמעותי. להפתעתו הרבה, מאחל להם רבי דוב בער דרך צלחה ובכך מסיים את השיחה ביניהם ורוצה לשוב לענייניו. ר' שמואל איננו מסוגל להתמודד עם המעמד המביש, הוא פשוט קם ורוצה לצאת מהחדר מהר ככול הניתן. לשם כך הוא חיכה למעלה מיום, בכדי שיאחלו לו נסיעה טובה בלבד?! השיחה הייתה כה קצרה

וחסרת תוכן או מסר. רבי דוב בער מבין שזוהי נקודת השבירה של אורחו וקורא לו חזרה. מכאן התמונה משתנה:

וכאשר ניגש את הפתח קרא אותו הרב המגיד בחזרה ויאמר לו: ר' שמואל אתם יכולים לטעות בדמיונכם ולחשוב כי כן הוא. ופנה הרב המגיד להרה"ק ר' דוד מסטעפין ואמר לו בזה הלשון: ענה לר' שמואל על חידושי תורתו אשר הגיד ביום שבת קודש. והתחיל ר' דודיל ז"ל לאמור לר' שמואל 'אנא זעירא דמן חבריה' [אני הצעיר מהחבורה] שמעתי מה שכבודו דרש בשבת על השולחן והתחיל לחזור את כל הפלפולים שדרש בכל ג' סעודות וסלסל הרב ר' דוד בחריפות ובקיאות העלה הרים וירד בקיאות [=פרפרזה על המילה בקעות] ופורק ושובר את כל יסודי הפלפול של ר' שמואל. והראה לו כי במקום זה נעלם ממנו גמרא מפורשת, ובמקום זה שכחת תוספות. ובמקום אחר נעלם ממנו הפשט האמיתי. והנה עמד ר' שמואל מרעיד נבהל ומשתומם על גודל חריפותו ובקיאותו של ר' דוד ושיער בנפשו אם הוא זעירא דמן חבריא על אחת כמה וכמה התלמידים הגדולים של הרבי בוודאי המה אריות בתורה. ונשאר בדעתו להתמהמה במעזריטש אצל הרב המגיד כמה שבועות למען יתבונן על דרכי החסידים. ובחשבו מחשבות כאלה אמר הרב המגיד לר' שמואל בזה הלשון: ר' שמואל יש בכוחי לקבל אתכם בתוך החבריא שלי, רק כאשר כבודו איש זקן לכן לכו בדרככם אשר סללתם לכם, כי ידעתי אשר כבודכם איש ישר וצדיק. רק רצייתי להראות לכם שלא תגבהו בדרכיכם. וישב ר' שמואל לביתו והיה מתנגד כבראשונה, רק ידע להוקיר מעלת רבינו ר' דוב בער זצ"ל ואת החבריא שלו.

אהרון ציילינגוד, שם, עמ' 35.

בחלקו השני של הסיפור רבי דוב בער מחזיר את רבי שמואל חסיד ופונה אל אחד מצעירי התלמידים, רבי דוד מסטעפין, ומבקש ממנו לחזור על דברי התורה שנאמרו על ידי רבי שמואל בסעודות השבת.¹³⁵ לבקשת רבו רבי דוב בער הוא חוזר על כל דרשותיו של רבי שמואל ומפלפל בתוכנו. רבי שמואל חסיד מופתע למדי מכך ומבין שאין לזלזל במעשיהם של הנמצאים במזריץ', גם כאשר הם נדמים לו

מוזרים ותמוהים. הנה דרשותיו בסעודות השבת הובנו על ידי צעירי התלמידים והם יודעים לדחות את דבריו, שנאמרו בבטחה כדברי תורה בסעודת שבת, ואולי הם אינם אלא טעות ומבחינה זו אין להם עדיפות ערכית על פני סיפורי הסוסים הסתמיים. ביטחוננו בכך שהוא מקפיד על אמירת דברי תורה על שולחן שבת בשונה מרבי דוב בער מתערער, בראותו שדבריו עבור הציבור שסבב אותו והקשיב בסבלנות היו דברים בטלים לא פחות ממעשי סוסים ומרכבות.

ר' שמואל חסיד מבין שזוהי רמיזה עבורו, עבור זה הבטוח שדבריו דברי תורה ודרכו נכונה, ואילו למפרע הוא מבין שאין לפניו עמי ארצות, אלא תלמידי חכמים שדרכם שונה משלו, אבל בהחלט דרך אפשרית. בשיחתם האחרונה ר' שמואל חסיד מהרהר בלבו וחושב להישאר אצל רבי דוב בער וללמוד מפיו. רבי דוב בער, המזהה את מחשבותיו ברגישותו הרבה, מקדים אותו ועונה לו שמקומו איננו במזורץ' ועליו להמשיך להיות 'חסיד ישן'. מדוע רבי דוב בער מקשה על ר' שמואל? דומה שאם רבי דוב בער היה מפגיש את ר' שמואל חסיד תחילה עם גדלות בתורה של תלמידיו ולא עם סיפורי סוסים, ר' שמואל חסיד היה מתפעל מהידע התורני של תלמידיו רבי דוב בער, אבל הוא היה מנכס את עולמם לזה המוכר לו. ההפתעה מצורת התנהלותו של רבי דוב בער הותירה את חותמה, הוא מבין שיש כאן משהו אחר.

בהקשר זה נביא תיאור נוסף על הימנעות רבי דוב בער מלקבל כתלמידים את כל הבאים אליו:

הנוסעים להרב המגיד נ"ע [נשמתו עדן] היו רבים מאוד. אך להיות תלמידים מובהקים לו קיבל רק יחידי סגולה והרבה גדולים היו אצלו והרב המגיד אמר להם שהם אין צריכים לזה הדרך, והרבה היו שאמר להם שאינם ראויים עדיין לזה. ואף על פי כן היו הרבה נשארים שאם הם אינם ראויים להיות תלמידיו נשארו להיות משמשים להרב המגיד ותלמידיו והיו נקראים בשם מסיקי התנור...
בית רבי, רבי חיים מאיר היילמאן [ברדיטשוב תרס"ב], עמ' 122.

מודעותו של רבי דוב בער לדרכו החדשה מביאה אותו לזהירות יתר. הוא איננו מצרף כל אחד ואחד, אלא משקיע את זמנו וכוחו בתלמידים קרובים וראויים, שעולמם הרוחני והנפשי מתאים לדרכו המיוחדת.¹³⁶ דומה שהשוואה בין הדרך שמתמודד בה ר' שמואל החסיד, ובין יחסו המכבד של רבי דוב בער לבעש"ט, למרות אכזבתו מתוכן מפגשיהם הראשוניים, יכולה ללמד רבות על אישיותו ומידותיו של רבי דוב ולהבהיר מדוע רבי דוב בער עובר תמורה עמוקה בעולמו הרוחני בעקבות מפגשו עם הבעש"ט, ואילו ר' שמואל חסיד אמנם מעוניין להישאר במזריץ', אבל רבי דוב בער מסרב לקבלו כאחד מתלמידיו. המאפיין את רבי דוב בער במהלך פגישתו הראשונה והשנייה עם הבעש"ט היה התנהלותו המכבדת, שהתבטאה ביכולת האיפוק שלו לנוכח דברי הבעש"ט, המבקר את לימודו ומזלזל בהבנותיו, אף על פי שיום קודם מפגשם נסוב סביב סיפורים שוליים על סוסים ועגלונים. ר' שמואל חסיד שונה בכך, ותגובתו החריפה בביקורו הכפוי היא עצמה הסיבה לכך שהדרך החדשה אינה תואמת את עולמו ואישיותו.

סיפורי חניכה נוספים

תלמידי חכמים, אנשים המחפשים את דרכם הרוחנית, סקרנים הרוצים לפגוש ולהכיר את הדרך החדשה, מגיעים אל ביתו של רבי דוב בער. במפגשים עמהם רבי דוב בער מבקש לחולל בהם תהליך משמעותי ולעורר אותם לעבודת תיקון שונה מזו המוכרת להם. רבי דוב בער מקבלם בכבוד ויחד עם זאת מנסה לפתוח בפניהם צוהר לצורת עבודת ה' שונה.¹³⁷ בכדי לממש זאת הוא משתמש בדרך שרבו חולל בו תמורה, במפגשו עם אורחיו הבאים לתהות על קנקנו. לפעמים הוא מקרב ולפעמים הוא מרחיק ושאיפתו הכללית להפגיש את המבקר עם עולם רוחני שונה מהמוכר לו. דוגמה לכך ניתן לראות בתיאור הבא:

הגה"ק מו"ה יצחק מאיר ז"ל הרבי מגור סיפר בשולחנו הקדוש מה אירע להגאון בעל לבוש"ר [לבושי שרד] ז"ל בבואו בפעם הראשונה לגה"ק המגיד ממעזריטש ז"ל. המגיד הקדוש ז"ל הקניטו בדברים בכל פעם ודיבר דיבורים אשר היו למדקרות

חרב בלב הגה"ק בעל לבו"ש [לבושי שרד]. כך נהג עמו בכל הסעודות של שבת קודש להכעיסו בדברים בוטים, אשר יפלו פני הגאון הנ"ל על ידיהם ויצר לו עליהם. והנה אחרי ככלות זה הנ"ל והבין כי שחה לבבו של הגאון ז"ל מכל זה ונשברה רוחו, פתח המגיד הקדוש את פי קודשו ואמר בזה הלשון: אספר לך מה שהיה בפראג, הנה חייט אחד גמר מלאכת לבוש יפה בעד הרב ר' יחזקאלע פרעגר הוא הגאון בעל הנודע ביהודה. והנה זהו דרך החייט להלביש את בעליו במלבוש הנגמר אצלו לראות הנעשה כדת וכראוי... וזה גורם לחייט שיהיה מוכרח למשוך את המלבוש פעם בכנף הימני ופעם בכנף השמאלי, פעם בבית יד זה ופעם בזה... והרגיש החייט הזה בהבנתו, שמטריח להרב מאוד בזה שמותחו כמה פעמים... ונתיישב החייט בדעתו וביקש מחילה ואמר לו: הנני מבקש מכבוד הרב שימחול לי ולא יקשה בעיניו כלל על מנת שאני מותח המלבוש עליו פעם לכאן ופעם לכאן... שזהו נראה מאתי חוצפא יתירתא לעשות כן להרב. אך מה אני יכול לעשות? כי כן דרך בעל המלאכה בשעה שגומר מלאכתו, לתקנו ולסדרו נגד בעליו...

שבחי צדיקים, מנדל ציטרון [וארשא תרמ"ג],
מהדורת גדליה נגאל, כרמל י-ם תשנ"ו, עמ' 30-32.

רבי יצחק מאיר, מייסד שושלת חסידי גור, מספר על ביקורו של 'הגאון בעל לבוש"ר' ובהמשך 'בעל לבו"ש'. בעל הלבוש מוכר ככינויו של רבי מרדכי יפה, אבל הוא חי בפראג בין השנים 1612-1530, אם כן הכוונה איננה אליו.¹³⁸ אולי מדובר ברבי דוד שלמה אייבשיץ, רב בגליציה, שהתפרסם כרבה של סורוקי בסרביה ונודע בספרו ההלכתי 'לבושי שרד' [מאהלוב תקע"ב] על הלכות בדיקת ריאה ושבירת עצמות, ואולי ראשי התיבות לבוש"ר הם בשל ספרו זה. רבי שלמה דוד נפטר בשנת תקע"ד והוא היה מתלמידי רבי יחיאל מיכל מזלוטשוב ורבי משולם פיבוש הלר מזברז'. בסוף ימיו עלה לארץ ישראל והתיישב בצפת.¹³⁹ מפגשו עם רבי דוב בער אירע בצעירותו בשנות השישים של המאה הי"ח, לפי ששנת לידתו היא תקט"ז [1756]. התנהלותו של רבי דוב בער בפגישה איננה קלה עבורו, כפרט שהוא בחור צעיר. רבי דוב בער מזהה זאת ומפייסו במשל החייט והבגדים. ייתכן ששנים לאחר מכן בוחר רבי שלמה דוד לקרוא לספרו 'לבושי שרד' כעדות המהדיר: 'הנה הרב המחבר

באגרתו השלוחה לו כתב לקרוא לזה החיבור 'לבושי שרד' (לבושי שרד, הקדמה), כרמיזה למה שהתרחש בצעירותו בפגישתו הראשונית עם רבי דוב בער.¹⁴⁰

סיפור נוסף מתאר את הגעתם של שני האחים רבי שמלקה ורבי פנחס הורוויץ לביתו של רבי דוב בער, אכזבתם ומפגשם לאחר מכן עם רבי זושא המלמד על הייחודיות במה שמתרחש במזריץ':¹⁴¹

...וכאשר באו שמה הלכו להרב המגיד ז"ל לקבל שלום ממנו, וכרגע בואם החזירם שלום וישלחם מפניו, כי היה טרוד בהכנת כלה שבת מלכתא. ויחר להם מעט בחשבם כי אם איש אלוקים הוא ורוח ה' דובר בקירבו, למה לא ידע כי תלמידי חכמים גדולים אנחנו וחייב בכבודם לדבר על כל פנים אתם בשובה ונחת. גם בשבת קודש בג' סעודות דשבת אמר הרב המגיד ז"ל תורה אשר לא הרגילו עוד באלה. וחשבו הדברים לנקלים באמרם בלבם כי בוודאי גאון כמוהו יאמר לפול ארוך וחילוק נחמד בסוגיות אשר יכולו לפלפל עמו, ועתה כשומעם דברים כאלה לא ישרה בעיניהם דרכו והיה בלבם להחיש ולמהר ליסע לביתם ודאגו עצמם על ביטול תורה בזמן הרב הזה.

למוצאי שבת קודש הלכו אל הרב להיפטר ממנו לביתם. ויאמר כי ישלח אחריהם לעת מועד ואז יפטר אותם לשלום. וביום השלישי באו לפני הרב וברכס לשלום ואמר להם כי יבקש מאתם כי ילכו לר' זישע ליפטר גם ממנו. והרב הקדוש ר' זישע היה בבית המדרש שמה. ויבואו אליו ויאמרו לו הרב ברך אותנו בשלום וציוה עלינו כי גם כבודו יפטור אותנו בשלום. ויאמר הרה"ק מו"ה זישע אמרו חז"ל 'אם הרב דומה למלאך ה' צבאות יבקשו תורה מפיהו, ואם לאו אל יבקשו תורה מפיהו'. התכירו מלאך ה' צבאות? הראיתם אותו לדעת על ידו אם הרב דומה לו? אחיי, אחיי, הפירוש הוא אם הרב נעלם ונסתר כמו המלאך ה' צבאות שהוא נעלם ונסתר מעין כל חי, מרב כזה תלמדו תורה וברכס לשלום.

ויאמרו האחים הצדיקים איש אל אחיו: אכן רוח ה' דובר בקרבם. בלי ספק הרגיש הרב אשר טמונה בלבנו כי לא ישרה לנו דרכו... ועתה נשב ב' שבועות אחדים ונראה דרכו...

סיפורים חסידיים, בעריכת מנחם מנדל בודק, מהדורת גדליה נגאל, תל אביב תשנ"א, עמ' 40-41.

רבי דוב בער בוחן את אורחיו בעקיפין בכך שהוא אינו מכבדם כראוי. הוא מעורר בהם אי נחת המתבטאת באכזבתם, המאפשרת להם לאחר מכן למידה שאינה שגרתית. לו היה מקבלם בכבוד רב, כראוי לידיעותיהם בתורה, ייתכן שהיו שמחים על המפגש התורני עמו, אבל היה נשמר רצף בין עולמם הישן לעולמו של רבי דוב בער וממילא היו חוזרים לביתם כלעומת שבאו. רבי דוב בער מעוניין ליצור שינוי ולכן רצונו ליצור תחילה משבר שיהווה לבסוף גורם מדרבן ללמידה.

מסורת נוספת בספרו של רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם הרבי מצאנז מוסיפה פרט נוסף, את סיפורי הסוסים שהרחבנו בהם לעיל:

ומסופר על האחים הקדושים הרבי ר' שמעלקא ובעל ההפלאה זי"ע בראשית בואם לפני המגיד ממעזריטש זי"ע ולכל אורך מסעם היו הרהורי ספיקות עולים בדעתם... ומה נדהמו כשנכנסו להיכל קדשו והתחיל וסיפר להם איזה מעשה מסוס. כשיצאו נתחרטו מאוד על שבאו לכאן ורצו מיד לחזור לביתם אבל בהיות שהיה סמוך ליום השבת נשארו לשבות את שבתם, ומיד אחר השבת נכנסו לקבל ברכת פרידה... שפע חיים, ליקוטי דברי תורה, חלק י"ח תשס"ו, עמ' נז.

לבסוף רבי דוב בער שולח אותם להיפרד מדמות כמו רבי זושא מאניפולי, שאיננו למדן חריף, ודווקא שונותו יכולה לסקרן. רבי זושא מסביר להם שדימוי חז"ל המתאר את הרב כמלאך, אינו מצד דרגתו הרוחנית הגבוהה, אלא בשל הממד הנסתר של הרב. בתובנה זו מסקרן אותם רבי זושא ונותן להם תחושה, שישנו היבט שלם שהם כלל לא זיהו.¹⁴² העולם הלמדני מוכר להם ובו לא ניתן לחדש להם, ואילו במזריץ' חיים אחרת ולכן אכזבתם אמורה לשקף להם שיש בו משהו אחר, שהם כלל אינם מבינים ולכן כדאי להם להישאר.¹⁴³

ו. מסורת שנייה: 'אין סוסים שלי אוכלים מצות'

מסורת נוספת ושונה, המתעדת את סיפור מפגשם הראשוני של רבי דוב בער עם הבעש"ט, מובאת בספר 'שבחי הבעש"ט' [קאפוסט תקע"ה 1815]. בחלקים מהסיפור כבר עסקנו לעיל, ולכן לא אצטט את כולו אלא אתמקד במתרחש בפגישתם. המשותף בין מסורת זו לקודמת, שהרחבנו בה בפרק הקודם, הוא החלק הראשוני שבמהלכו הבעש"ט איננו מוכן לקבל את רבי דוב בער והוא מזכיר בשיחתם את מוטיב הסוסים. לאחר מכן ישנו חלק שני ובו שניהם לומדים יחד את פנימיות התורה, והבעש"ט מראה לו את יכולתו ללמוד בצורה מלאת חיות וממשות, דבר המביא את רבי דוב בער להכיר בכך שהוא צריך לשנות את דרכו.¹⁴⁴

בשל אריכות הסיפור ומורכבותו, אצטטו במקוטע, ולאחר כל ציטוט אצרף הסבר והבהרה:

המגיד צם ז' או ח' פעמים משבת לשבת רצופים וחלה מאוד... פעם אחת בא ר' מענדל מק"ק באר לק' טארשין... ושמע דברי המגיד שלמד עם תלמיד א' והוטבו בעיניו הדיבורים שלו ונכנס אליו, וראה שהוא חולה מאוד ואמר לו האם לא שמעתם שיש בעש"ט בעולם... והשיב טוב לחסות ב' מבטוח באדם. וכשבא ר' מענדיל לבעש"ט סיפר בשבחו של המגיד ואמר הייתי בק' טארשין וראיתי כלי יפה אמר הבעש"ט ראיתי אותו כמה שנים ויש לי געגועים אליו שיבוא אלי. ויש כמה נוסחאות איך שבא המגיד להבעש"ט אך שמעתי שקרוביו לחצוהו שייסע להבעש"ט¹⁴⁵ וכשבא להבעש"ט מצא אותו יושב על מיטתו ומעייין [בכ"ל: בגמרא]¹⁴⁶ ונתן לו שלום. וביקש המגיד שירפא אותו.

וגער בו הבעש"ט ואמר אין סוסים שלי אוכלים מצות. ונפל עליו

זיעה מחמת חולשה ויצא לחוץ וישב על האצטבא שלפני הבית לנוח. וראה איש אחר רך בשנים וקרא אותו אליו, ואמר לו: בבקשה ממך לך אל הבעש"ט ואמור לו למה אינו מקיים הפסוק 'ואהבת את הגר'. ואיש בחור הנ' היה ר' יעקב מהנעפאלי ונכמרו רחמיו עליו ונכנס להבעש"ט והי' ירא לומר לו ועשה בחכמה והלך עד קצה הבית וחזר לצאת ולברוח ובהליכתו אמר: איש אחד מרה שחורה יושב לפני הבית וביקש אותי שאומר לרום מעלתו למה לא קיימתם 'ואהבתם את הגר' ויצא מן הבית. מיד אסף הבעש"ט עשרה אנשים ויצא אליו ופיס אותו ורצה לרפאות אותו בדיבורים... והיו ר' יעקב הנ"ל ור' אליהו הולכים אליו בכל עת לבקרו ופעמים היו מפלפלים בגמ' ותוספות ולא יכול לילך להבעש"ט מחמת חלישות ואחר זמן מועט התחיל להבריא והיה הולך להבעש"ט לשולחנו.

שבחי הבעש"ט, תשנ"ב, עמ' 126-127.

רבי דוב בער מתענה 'תענית הפסקה', תענית של שבוע שלם, הנהוגה בדרך כלל בתקופת 'ימי שובבי"ם', זמן של תיקון ותעניות בחודשי החורף. תענית זו קשה וכמעט בלתי נתפסת בשל אורכה, אך עם זאת הייתה נהוגה בקרב חוגי מקובלים בארצות ספרד וגם בקרב 'חסידים ישנים' באשכנז ובמזרח אירופה עד הדורות האחרונים. ימי תענית ארוכים אלו בדרך כלל לא אפשרו ריכוז ולימוד מאומץ, אלא תבעו מנוחה ופסיביות, התמקדות בהימנעות מאכילה כמטרה מרכזית. בעקבות התעניות חלה נסיגה פיזית במצב בריאותו של רבי דוב בער, ורבי מנחם מנדל המגיד מְבָאָר הפוגשו תמה על כך שהוא אינו נעזר ברבו הבעש"ט - מרפא 'בעל שם'. בתחילה רבי דוב בער מתנגד לכך, לבסוף הוא משתכנע לנסוע אל הבעש"ט ולבקש את עזרתו. במפגשם הראשוני והמפתיע למדי, במקום לקבלו ולסייע לו, הבעש"ט גוער באורחו המכובד ואומר לו: "אין סוסים שלי אוכלים מצות", תשובה שתומה למדי. תגובת רבי דוב בער, היוצא מהבית ועובר טלטלה עזה, מלמדת על כך שאף על פי שתשובתו איננה מובנת לנו, עבור רבי דוב בער היא הייתה חודרת ונוקבת. הבעש"ט מצליח לראות משהו בעולמו של רבי דוב בער המגיע אליו, ודבריו מטלטלים את שלוות נפשו. הבעש"ט אמנם מדבר על עצמו ואומר: "אין סוסים שלי", אך עם זאת במשפטו הקצר טמונה אמירה רלוונטית

עבור רבי דוב בער, המופתע מחדות דברי הבעש"ט. המהדיר מעיר על כך, שאולי זהו שריד מאמירה או מסיפור שלא הועבר בשלמותו. אפשר והרקע למסורת זו הוא המסורת הקודמת בה רבי דוב בער מספר מעשיות על רעבון הסוסים, אבל אז דבריו משובשים למדי.¹⁴⁷

הבעש"ט רואה את רבי דוב בער והוא מזהה את ניסיונו לשבר בחזקה את יצריו החומריים, כמנהגם של עובדי ה' מהדור הישן. דימוי הסוסים שאינם אוכלים מצות יכול לרמוז לרבי דוב בער, שאין טעם לסייע לו ברפואתו, מכיוון שהוא מתנהל בדרך בעייתית מצד עצמה. ניסיונו להתנכר לחייו הארציים מחולל את מחלתו ולכן אין תועלת במתן ריפוי. דימוי הסוסים מרמז על חומריות, שאינה יכולה להסתפק בתעניות וסיגופים 'לחם עוני' כדוגמת מצה, אלא מוטל על האדם לעבוד נכון עם גופו וחומריותו.¹⁴⁸ ייתכן שישנו קשר נסיבתי בין סיפור זה לסיפור נוסף, המתאר כיצד הבעש"ט מציל את תלמידו רבי יעקב יוסף מפולנאה, המסכן גם הוא את חייו ב'תענית הפסקה'. במרוצתו אליו איבד הבעש"ט את אחד מסוסיו, ואולי זהו ההקשר להתרעמותו של הבעש"ט על רבי דוב בער, הנחלש בעקבות תענית הפסקה.¹⁴⁹

אפשרות שנייה להבנת דברי הבעש"ט היא שהוא מתאר את סוסיו שלו ודרכם מבהיר לרבי דוב בער במפגשם הראשוני את המסר הבא: הנה סוסיו הכחושים חיים בסגפנות יתרה ועם זאת הם אינם זוכים להיות בעלי דרגה ראויה לאכילת מצות פסח, המהוות לחם אמונה, מזון רוחני. המצות אינן סמל לחומריות לקויה - לחם עוני, אלא מדגישות את הממד הרוחני הטמון בהן, היותן לחם רוחני נטול חמץ. הסיפור הבא פותח צוהר להבנה זו:

לא רחוק מהבעש"ט היה איש אחד פעסעסיר [=חוכר]¹⁵⁰ נגיד גדול ולמדן, והתחיל לסגף עצמו בתעניות וסיגופים וגלגול שלג זמן רב. והיה מתרעם מאוד שנוסעים להבעש"ט ולמה לא נוסעים אצלו, הלוא הוא צדיק. פעם התיישב שגם הוא יסע לראות מה הוא אצל הבעש"ט, כשבא אליו ראה שמעשן הלולקע ולא הביט אליו כלל כראוי, וכן היה ביום הב' ובפעם הג' התיישב שילך עוד הפעם אצלו, אם לא יקבלהו אז ילך לדרכו.

כשראהו הבעש"ט אמר לו בא עמי, וחשב שילך עמו החדרה לדבר עניינים והלך אתו לאורוות הסוסים. אצל הבעש"ט היה שני סוסים כחושים ויבשים, אמר לו: תראו הסוסים היקרים האלה (סוס אחד היה לבן), אמר לו הסוס הזה יש לו גלגול שלג בטבת ושבת בעת הקור הגדול, וגם אין אוכל מאומה, כי שיבולת שועל אינו יכול ללעוס מזקנה. וגם תבן מעט, אחר כך האטער אים אקלאפ גיטאן אין קאפ, אין איז פארט איין פערד [נתן לו מכה בראש (= לסוס)], ואמר: ועדיין הוא סוס], כשראה כן התדבק אליו ונעשה מאנשיו.

כתבי הר"י שו"ב, סיפור נ"ג, עמ' כ-כא.¹⁵¹

הסיפור מתאר למדן המתגורר בסמיכות לביתו של הבעש"ט, המתחיל בסיגופים מתוך שאיפה להיות מוכר בעיני הציבור כצדיק ופרוש בדומה לשכנו. ניסיונו אינו צולח ולפיכך הוא נכנס אל בית הבעש"ט ומנסה להבין את סוד קסמו והצלחתו. הבעש"ט מבין היטב את נפשו של הלמדן התוהה מדוע אין מעריכים אותו כראוי, ומתעלם ממנו בתחילה ומעשן את מקטרתו בפניו. מקטרת היא בוודאי מותרות ושימוש של הבעש"ט בה נועד לרמז לאורחו, שסגפנות איננה הדרך הנכונה להשגת רוח הקודש. המקטרת הופכת להיות אחד מסמלי הבעש"ט העוסק בעישון, כדוגמה לחיבור בין ארציות לרוחניות. בעישון המקטרת, המהווה בוודאי סוג של מותרות, מנסה הבעש"ט להעביר לאורחו מסר על חוסר הטעם בסיגופים עקרים בלבד ככלי להשגה רוחנית גבוהה. הרמז לא הובן כראוי ולכן לבסוף הבעש"ט מזמין את הלמדן לארוות הסוסים ומראה לו את סוסיו הכחושים כהוכחה לכך שלמרות 'סגפנותם', שהותם בחודש טבת בחורף הקר, בשלג ובגשם בדרכים, הסתפקותם באוכל דל בלבד וכו', הם אינם בעלי רוח הקודש. בכך רומז הבעש"ט לאורחו המגיע אליו, שעבודתו איננה בהכרח נתיב להשגה רוחנית.

ייתכן שסיפור זה מסייע להבנת המתרחש בשיחתם הראשונית של הבעש"ט ורבי דוב בער. הבעש"ט מזהה את עולמו הסגפני של רבי דוב בער ומספר לו על סוסיו, מלומדי ייסורים, ועם זאת אין מקום בעולמם חסר התבונה להשגות רוחניות גבוהות. הם נותרים כהווייתם ואינם ראויים לאכילת מצה, למרות עמלם המפרך. הסבר

זה מזכיר את תשובת ר' בונים מפשיסחא לאחד מחסידיו, שהתלונן בפניו על כך שהוא התענה תעניות רבות וסיגופים ולא זכה לגילוי אליהו. ר' בונים עונה לשאלתו בסיפור על סוסי הבעש"ט, שטעו לחשוב שהם מלאכים ולבסוף גילו שהם סוסים.¹⁵²

מסורת מעניינת המתבארת לאור היגדו הייחודי של הבעש"ט על כך שסוסיו אינם אוכלים מצות, היא מנהגו של רבי דוב בער בשנים לאחר מכן לקחת מבנו רבי אברהם המלאך מצות בכדי לקיים בהן את מצוות אכילת מצה בליל הסדר בחג הפסח, מצותיו השמורות של בנו 'המלאך' החי ללא צורך ב'סוסיו', כמובא בתיאור הבא:¹⁵³

ידוע כי הרב המגיד הקדוש זלה"ה, היה נוהג ליקח מצה שמורה אצל בנו הרה"ק ר' אברהם זלה"ה אשר פי כל יקבנו בשם המלאך. והיה נותן טעם על זה שהחומרות של מצות לפסח, להיות נזהר בהם כראוי, לבן אדם אין בגדר היכולת מה שאין כן למלאך. אבן ישראל, ארבעה ספרים נפתחים, ספרי רו"ן, עמ' כב.

אפשר ששורשי מנהגו של רבי דוב בער, בייחוד הנימוק הניתן על ידיו למעשהו, נובעים ממשפטו של הבעש"ט על כך ש"סוסיו אינם אוכלים מצות". החומריות איננה יכולה להסתפק באכילת מצה תמידית אלא יש לתת לה את מקומה בחיי היומיום. עם זאת מבין רבי דוב בער שבנו פועל אחרת, ולכן הוא לוקח מבנו מצות לליל הסדר.¹⁵⁴

דומה שמובאות אלו מסייעות להבנת השיחה בין הבעש"ט לרבי דוב בער והגערה בו על כך שסוסיו אינם אוכלים מצות. הצענו לכך שתי אפשרויות, האחת שדרך הסיגופים אינה מענה לחומריות הנמשלת לסוסים, שאינם מסתפקים במצות בלבד. השנייה והמדויקת יותר היא שזוהי ביקורת על הסגפנות כאידיאל, הנה אומר הבעש"ט גם סוסיו חיים בסגפנות רבה ועם זאת הם אינם מגיעים לדרגה רוחנית של אכילת מצות ויציאה לחירות.¹⁵⁵ תשובת רבי דוב בער לתגובת הבעש"ט משתמשת במוטיב השייך גם הוא ל"יציאת מצרים", ימי השוכבי"ם שהוא התענה בהם, זמן אכילת מצה. הוא מצטט את המשך הפסוק "ואהבת את הגר": "כי גרים הייתם בארץ מצרים".

רבי דוב בער מבקש את תמיכתו ועזרתו של הבעש"ט והוא מתאר את עצמו במשפט קצר זה, כמי שהיה נזקק לעבודה חמורה זו בגלל היותו 'גר', בדומה לבני ישראל שהיו בתחילה 'גרים' ביציאתם מארץ מצרים. רמזות רבי דוב בער לבעש"ט היא שאין להרחיקו בחריפות, מוטל עליו לתקן משהו מהותי ולכן אין לו מנוס אלא לצום צומות, מכיוון שלא גרע חלקו מגרי צדק העושים מהפך בחייהם, שיש לקבלם ולכבדם. מטרתו איננה חיצונית, מעמדית, אלא נתיב לתיקון משמעותי.¹⁵⁶

תהליך החניכה: עיון בחלקו השני של מפגשם

בחלק השני של סיפור ההיכרות בין הבעש"ט לרבי דוב בער מתרחש המפגש הלימודי ביניהם. לאחר שיחה קצרה שבה הבעש"ט גוער ברבי דוב בער בענייני סוסים ומצות, הוא לבסוף מקבלו, מטפל בחוליו ולאחר זמן מה הם לומדים יחד את פנימיות התורה. באחד המפגשים ביניהם מתרחש אירוע מכונן, הבעש"ט מראה לרבי דוב בער את דרכו בלימוד, רבי דוב בער מתעלף ועובר תהליך חניכה, ובעקבותיו הוא הופך להיות תלמיד של הבעש"ט:

פעם אחת התעלף והיו מעוררים אותו עד חצי יום ובעש"ט הלך שלושה פעמים למקווה...

ושאלו אותו היכן היה? אמר להם בעש"ט שלח את הגבאי שלו בחצות הלילה ובאתי ומצאתי אותו יושב ונר קטן על ראשו ומלובש בעור של זאבים מהופך.

ושאל אותי האם למדת חכמת הקבלה? ואמרתי הן. והיה ספר מונח על השולחן וציווה אותי לאמור לפניו בספר זה ובספר היה כתוב במאמרים קטנים וכל מאמר היה התחלה אמר ר' ישמעאל סח לי מט"ט שר הפנים ואמרתי לפניו עמוד או חצי עמו.

ואמר הבעש"ט לא כן הוא אני אומר לפניך, ואמר לפניו ובתוך כך נזדעזע וקם ואמר אנחנו עוסקים במעשה מרכבה ואני יושב ואמר בעמידה. ובתוך הדבורים שכב [כתב יד: סבב] אותי במיטה כמו עיגול ושוב לא ראיתי רק שמעתי קולות וראיתי ברקים ולפידיים נוראים וכל היה ערך שני שעות ונתפחדתי מאוד ומזה הפחד התחלתי להתעלף...

שבחי הבעש"ט, תשנ"ב, עמ' 127-128.

תיאור זה רווי בדימויים מרתקים. הבעש"ט יושב בחדרו בחצות הלילה לבוש בבגד עור זאבים ונר קטן סמוך לו, דהיינו למראשותיו. בהמשך מתואר הלימוד בענייני מרכבה, שאינו נלמד מתוך ספר קבלה קלאסי כדוגמת 'עץ חיים' של רבי חיים ויטאל (המוזכר לעיל במסורת הקודמת של מפגשם), אלא נלמד מתוך דרשת רבי ישמעאל בן אלישע המובאת בספרות ההיכלות. הבעש"ט מצווה על רבי דוב בער לקרוא, והוא מתאר את הספר מורכב מהיגדים קצרים. לפי התיאור המפורט, אולי זהו מפגשו הראשוני של רבי דוב בער עם ספרות זו, שהוא אינו מציינה בשמה אלא מתאר את תוכנה. תיאור זה תואם את תוכן הספר 'פרקי היכלות רבתי', המצטט את היגדיו הקצרים של רבי ישמעאל, תיאורי מעשה מרכבה ולימודו מרבו רבי נחוניא בן הקנה. הספר מכיל מכמנים קצרים המובאים בזה אחר זה, ורבי דוב בער קורא כעמוד וחצי - פרקים המאופיינים בפתיחתם 'סח לי ר' ישמעאל', והם עוסקים בתיאור שיחתו עם שרי מעלה, תיאור חלק מעשרת הרוגי מלכות כדוגמת רבי חנניא בן תרדיון, תיאורי הכניסה ל'מעשה מרכבה', סודות הקשורים לעולמות העליונים.¹⁵⁷ הבעש"ט אינו מרוצה מדרך קריאתו בפרקי הספר וגוער בו: "אנחנו עוסקים במעשה מרכבה". הוא עוצר את קריאתו של רבי דוב בער, נוטל את הספר לידי, נעמד ומתחיל לקרוא, ואז התיאורים הופכים להיות ממשות שניתן לחזות בה ולא היגדים תיאורטיים בלבד. הלימוד מתואר בדימויים של 'מתן תורה', קולות וברקים, אירוע המשקף רמה גבוהה של התגלות.¹⁵⁸

מסורת נוספת בשמו של רבי דוב בער אולי תסייע להבנת המתרחש בחלק השני של פגישתם. מדובר בהסבר לתפילת רבי ישמעאל המובאת בתלמוד: "פעם נכנסתי לפני ולפנים וראיתי אכתריא"ל... ואמר לי ישמעאל בני ברכני, אמרתי לו יהי רצון לפניך שיכבשו רחמיך את כעסך" (ברכות ע"ז). תפילה זו מפתיעה בכך שרבי ישמעאל מתבקש על ידי הקב"ה לברכו, למרות היותו בן אנוש מוגבל מטבעו הנצרך לברכה, וכך מסביר זאת רבי דוב בער:

על פי דברי מורנו הגאון מהד"ב [מורינו הרב דוב בער] על ר' ישמעאל בן אלישע שנכנס להקטיר קטורת... ר' ישמעאל הגם

שהיה גדול החכמים, לא בזכותו לבד זכה להמראה נפלאה, כי אם על ידי 'הקנה' התנא שהיה בימיו, והוא הרימו ונשאו בקדושתו כדרך הצדיקים להרים הש"ץ [השליח ציבור] בקדושתם, ועל ידו זכה לכל אלה.

ובודאי מורינו הצדיק אמר אלו הדברים על פי רוח קדשו שהופיע עליו.

עבודת ישראל [ז'יטומיר תר"ח], ליום הכיפורים, מהדורת צילום ללא שנת הוצאה, עמ' סא.

דרגתו הרוחנית הגבוהה של רבי ישמעאל ויכולתו לראות "מראה נפלאה", איננה בזכות עצמו אלא מכוח דיוקנו של 'הקנה'. 'הקנה' הוא כינויו של התנא רבי נחוניא בן הקנה, רבו של רבי ישמעאל, דמות רוחנית עלומה, שיוחסו לה כתיבתם של ספרי קבלה רבים.¹⁵⁹ היגד שתום זה של רבי דוב בער, המובא בספרו של תלמידו רבי ישראל המגיד מקוזניץ, איננו מבואר על ידי תלמידו, והוא מסכם זאת בכך שיכולתו של רבו לדעת זאת היא בוודאי בזכות 'רוח הקודש', השגה רוחנית שקיבל. התייחסות לסיפור זה והסבר לו מביא רבי ישראל מרוז'ין.¹⁶⁰ לדעתו היגד זה איננו אמירה כללית על מכלול עולמו הרוחני והשגותיו של רבי ישמעאל, אלא הוא מתייחס נקודתית לאותה התרחשות חריגה, שבה רבי ישמעאל מברך והקב"ה בוראו מתברך על ידיו. רבי ישמעאל הכהן הגדול חותר בעבודתו הדתית להוריד שפע לעולם הארצי על ידי תיקון רוחני בעולם העליון. בקשת הקב"ה מרבי ישמעאל לברכו תובעת ממנו התנהלות הפוכה מהרגליו. משמעות הבקשה היא להעלות שפע מהעולם התחתון לעולם העליון, ולא כצפוי להשפיע בעולם העליון ועל ידי כך להוריד טובה לעולם התחתון. בכדי לממש תהליך הפוך זה הוא נצרך לעזרת רבו, רבי נחוניא הקנה, 'צדיק הדור', שהוא איננו כהן גדול ועיסוקו איננו העולם העליון, אלא הוא פועל בתוך המציאות הארצית הנמוכה. לכן רבי נחוניא הוא זה המסוגל ללמד את רבי ישמעאל כיצד ניתן לפעול בעולם הארצי, במתכונת המאפשרת לברך את הקב"ה ולא רק להתברך ממנו.

דומני שפרשנות יפה זו משקפת את המתרחש בזמן הלימוד המשותף של הבעש"ט עם רבי דוב בער. הבעש"ט, שבתחילה גער ברבי דוב

בער, לומד עמו במפגשם השני על הסתכלותו של רבי ישמעאל בעולם העליון. ניתן לקרוא את הזיקה בין רבי נחוניא לתלמידו רבי ישמעאל כרמיזה מעמיקה למערכת היחסים בין הבעש"ט לתלמידו רבי דוב בער, בין מקובל ל'חסיד ישן'. כרבי דוב בער המורגל לעסוק בעולם העליון, ובין הבעש"ט המלמדו דרך חדשה בעבודת ה'. יכולתו של רבי דוב בער להבין את סוד השפעת האדם בשל מעשיו הארציים, היא בזכות רבו הבעש"ט, 'צדיק הדור', המסוגל לראות בערך העולמות התחתונים ולפעול דרכם. אישיותו של הבעש"ט בפשטותה ואנושיותה דומה לדיוקנו של רבי נחוניא בן הקנה שעבודתו מלמטה למעלה, תיקון בעולם הארצי עצמו, כפי שהוא בחומריותו, ולא ניסיון לפעול בעולם העליון בלבד. ואילו אישיותו של רבי דוב בער מזכירה את דיוקנו של רבי ישמעאל כהן גדול, המבקש להשפיע למעלה בעולם העליון. בעקבות קרבתו לבעש"ט רבו, הוא משנה את תפיסת התיקון שלו ומבין שיש לעלות את העולם התחתון למעלה ולא להוריד ישירות שפע מהעולם העליון לעולם הארצי. מורו הבעש"ט, המלווה אותו ומחנכו לכך, מלמדו שעבודת ה' היא עשייה בעולם הארצי כהווייתו, ועקב כך מסוגל רבי דוב בער לממש זאת בפועל באורחות חייו.¹⁶¹ רעיון זה מתבטא בתיאור החניכה, בפרט לפי נוסח כתב יד לובביץ': 'ובתוך הדבורים שכב [כתב יד: סבב] אותי במיטה כמו עיגול'. הבעש"ט מסובב את רבי דוב בער, וסיבוב זה אולי מרמז לכך שהוא מעביר אותו מעמדה המבחינה בין למעלה ללמטה קטגורית, לעמדה הפוכה המפנימה את תנועת העיגול שהגבולות בה מטושטשים, וייתכן שהלמעלה אינו אלא למטה וכן להפך, שדבר הנראה למטה הוא אולי זה הנמצא למעלה, רעיון שלימים נמצא בבסיס תפיסתו הרוחנית של רבי דוב בער ושל מרבית תלמידיו, כפי שנראה בפרקי החלק השלישי.